

تحلیل سیستمی مفهوم تقوا در قرآن

وجه الله قربانی زاده^۱

چکیده

تقوا یکی از مفاهیم بلند و عمیق قرآنی است که در سنت و سیره معصومین (ع) نیز به غایت متجلی است. به زعم متفکرینی چون استاد شهید مرتضی مطهری تقوا اعم از تقوای مذهبی، الهی و غیره لازمه انسانیت است و خودبه خود مستلزم ترک، اجتناب و گذشت‌هایی است. از آنجا که این مفهوم دارای بعد اجتماعی است و به نص قرآن حکیم یکی از ویژگی‌های متولیان امور اجتماعی می‌باشد، از سوی دیگر به نظر می‌رسد در مباحث مربوط به مدیریت سیستم‌های اجتماعی (سازمان‌ها) چندان مورد توجه واقع نشده و مغفول مانده است، این نوشتار به دنبال واکاوی مفهوم تقوا در قرآن کریم و تأمل در آن با روش تحلیل سیستمی می‌باشد. محقق با تلفیق دو روش «تحلیل محتوا»^۲ و شاخه‌ای از تحلیل سیستمی موسوم به «پویایی‌شناسی نرم سیستم»^۳ (SSD) سعی کرده است ضمن نوآوری در روش تحلیل، در باره مفهوم تقوا در قرآن حکیم بازاندیشی نماید. بدین ترتیب که پس از جست‌وجو بر اساس کلید واژه‌های تقوا، متقین و سایر کلمات مرتبط با ریشه «وقایه»، برای دقت بیشتر و فهم دقیق‌تر مفاهیم آیات و توجه به روابط بین آیات قبل و بعد، کل قرآن حکیم مطالعه شد؛ نگاه پویایی‌شناسانه به محتوای آیات دربرگیرنده مفهوم تقوا و مشتقات آن باعث شد نگاه یکپارچه به روابط علی بین آیات به وجود آید و ضمن درک عمیق این مفهوم

۱. دانشیار دانشکده مدیریت و حسابداری دانشگاه علامه طباطبائی ghorbanizadeh@atu.ac.ir

2 Content analysis

3 Soft system dynamics

از منظر قرآن حکیم، ویژگی‌های تقوا، عوامل مؤثر بر تقوا و پی‌آمدهای دنیوی و اخروی آن مدل‌سازی شود.

یافته‌ها نشان داد که مفهوم تقوا مسبوق بر سه مفهوم اصلی دیگر است که به صورت کلی می‌توان از آن‌ها تحت عناوین «خردمندی/ بصیرت/ آگاهی»، «باورهای دینی/ ایمان» و «عمل/ رفتار صالح» یاد کرد؛ این عوامل به طور مستقیم و غیرمستقیم روی مفهوم تقوا تأثیر گزار هستند. از سوی دیگر «تقوا» از پی‌آمدهای بسیاری برخوردار است که در دو دسته «پی‌آمدهای دنیوی» و «پی‌آمدهای اخروی- دنیوی» قابل دسته‌بندی است؛ تعامل پویای بین عوامل مؤثر بر تقوا، خود تقوا و پی‌آمدها یا نتایج آن نشان داد که نقطه آغاز حرکت به سوی تقوا و تقویت آن، توجه به خرد و اندیشه‌ورزی/ بصیرت است که به ایمان و باورهای دینی قوام می‌بخشد و فرد مؤمن با انجام اعمال صالح (آگاهانه، مؤمنانه، خیرخواهانه و خالصانه) به ویژگی‌هایی متصف می‌شود که تقوا نامیده می‌شود. این ویژگی‌ها پی‌آمدهای دنیوی (مثل هدایت الهی، عدم غفلت، شکرگزاری و تعظیم شعائر الهی) و پی‌آمدهای اخروی- دنیوی (مثل رستگاری بزرگ، معیت و پشتیبانی خداوند، عاقبت به خیری، پاداش بزرگ و برتری نزد خداوند) به دنبال دارد.

واژگان کلیدی: تقوا در قرآن، تقوای فردی، تقوای اجتماعی، خردمندی، ایمان، عمل صالح، پی‌آمد تقوا، تحلیل سیستمی

مقدمه

در منابع مختلف ادبی و علمی برای واژه تقوا معانی متعددی ذکر شده است؛ در مفردات راغب اصفهانی این گونه آمده است که تقوا در اصل از ماده «وقی، یقی، وقایه» به معنای قرار دادن خویش در پناهگاه است و نیز به معنی حفظ شیئی است از آنچه بر او زیان رساند (بهرام‌پور، ۱۳۸۹). فرهنگ معین تقوا را پرهیزگاری، ترسکاری و اطاعت از خدا معنی کرده (معین، ۱۳۸۸: ۳۳۵) و برای واژه پرهیزگاری معانی دوری کننده از حرام، پارسا، خویش‌دار،

پاکدامن، زاهد و صالح را آورده است (۱۳۸۸ ۲۶۲). به باور بهرام‌پور (۱۳۸۹) معادل رایج متقی، پرهیزگار است و پرهیز خود دو معنی دارد؛ الف) ترک گناه از راه انزوا و ب) عبور از گناه بدون آلوده شدن دامن، ترجمه پیشنهادی ایشان برای واژه متقی، خودمهار یا مسلط بر نفس است (ص ۵۸۳).

از نظر مرتضی مطهری (۱۳۹۵) «این کلمه از ماده «وقی» به معنای حفظ، صیانت و نگهداری است. معنای اتقا «احتفاظ» است ولی تاکنون دیده نشده که در ترجمه‌های فارسی این کلمه را به این صورت حفظ و نگهداری ترجمه کنند ... و کسی مدعی نشده است که معنای تقوا، ترس یا پرهیز است، بلکه چون دیده شده لازمه صیانت خود از چیزی ترک و پرهیز است ... در بعضی موارد به معنای خوف و ترس استعمال شده است (ج ۲۳، ص ۶۹۱). ایشان معنایی بسیار وسیع برای تقوا در نظر می‌گیرند و حتی از منظری فرادینی به آن می‌نگرند و می‌گویند: «نباید تصور کرد که تقوا از مختصات دینداری از قبیل نماز و روزه است، بلکه تقوا لازمه انسانیت است [شاید به همین دلیل است که مخاطب برخی از آیات قرآن در توصیه به تقوا، عموم مردم (ناس) است]. انسان اگر بخواهد از طرز زندگی حیوانی و جنگلی خارج شود ناچار است که تقوا داشته باشد. در زمان ما می‌بینیم که تقوای اجتماعی و سیاسی اصطلاح کرده‌اند. چیزی که هست تقوای دینی یک علو و قداست و استحکام دیگری دارد و در حقیقت روی پایه دین است که می‌توان تقوایی مستحکم و بامبنا به وجود آورد و جز بر مبنای محکم ایمان به خدا نمی‌توان بنیانی مستحکم و اساسی و قابل اعتماد به وجود آورد. به هر حال تقوا اعم از تقوای مذهبی و الهی و غیره، لازمه انسانیت است و خود به خود مستلزم ترک، اجتناب و گذشت‌هایی است» (ص ۶۹۷).

در قرآن حکیم واژه تقوا به تعداد ۱۷ بار و مشتقات آن بیش از ۲۰۰ بار تکرار شده و جالب این که در تعداد ۵۷ سوره از سور ۱۱۴ گانه از این مفهوم و مشتقات آن یاد شده است. حال سؤال این است که این واژه پر تکرار تقوا، در قرآن به چه معنی است؟ از چه جایگاه و اهمیتی برخوردار است؟ عوامل مؤثر بر آن چیست و چه پی‌آمدهایی بر آن مترتب است؟ البته لازم

به توضیح است که در این تحقیق صرفاً روی مفهوم تقوا و مشتقات لفظی آن تأکید شده و معادل‌های آن و نیز کلمات مرتبط با آن مثل محسنین و مصلین مورد نظر نبوده است. ذکر این نکته هم مهم است که این نوشتار در صدد تأمل و تدبر در آیات مرتبط با تقوا در قرآن حکیم است و سعی کرده برداشت جدیدی از این مفهوم با کاربرد روش تحلیل سیستمی ارائه دهد و بنابراین به هیچ وجه مدعی این نیست که همه گفتنی‌ها را در باره مفهوم تقوا در قرآن بیان می‌کند. سؤال اصلی محقق این است که «با کنار هم نهادن آیات مرتبط با مفهوم تقوا در قرآن و کشف روابط علت و معلولی بین آن‌ها به روش تحلیل سیستمی به چه درکی از این مفهوم می‌توان رسید؟»

در ادامه پس از بررسی جایگاه و اهمیت تقوا در قرآن، سیمای متقین از منظر قرآن بحث می‌شود و سپس دسته‌بندی سه‌گانه از تقوا مطرح می‌گردد. به دنبال آن روش‌شناسی تحقیق توضیح داده می‌شود و پس از آن یافته‌ها در دو بخش عوامل مؤثر بر تقوا و پی‌آمدهای دنیوی و اخروی تقوا بیان می‌گردد و در پایان نتیجه‌گیری از بحث به عمل می‌آید. ابتدا لازم است به جایگاه تقوا نزد قرآن پرداخته شود.

جایگاه تقوا در قرآن

با بررسی معانی مصرح یا مستتر در آیات قرآن حکیم بهتر می‌توان مفهوم تقوا را شناخت و جایگاه آن را از منظر قرآن فهمید. در ادامه برخی از آیات مرتبط با معانی تقوا مرور می‌شود؛ از آیه ۷ سوره مبارکه مائده چنین برمی‌آید که تقوا به دو نکته «اطاعت از فرامین خداوند» و «وفای به عهد» اشاره دارد. هم‌چنین از آیات ۲۳ و ۳۲ سوره مؤمنون این گونه برداشت می‌شود که تقوا به معنی «خداپرستی» بوده و از شرک و بت‌پرستی به بی‌تقوایی تعبیر شده است. در سوره تغابن ضمن توصیه به رعایت تقوای حداکثری، شنیدن سخن حق، اطاعت فرمان [رسول]؛ انفاق و صیانت نفس (رهایی از بخل و حرص) را به دنبال آن برمی‌شمارد (تغابن / ۱۶) و این موارد را مایه رستگاری می‌داند.

از آیه ۷ سوره حشر «اطاعت از اوامر» و «اجتناب از نواهی» حضرت رسول را می‌توان به معنی تقوا برداشت کرد (حشر / ۷) و در آیه ۱۸ همین سوره ۲ بار به تقوا امر فرموده که برخی از مفسرین (مثل مکارم شیرازی، ۱۳۸۸) آن را به معنی الف) پرهیز از گناهان و انجام واجبات و ب) اخلاص در عمل و پرهیز از ریا تفسیر کرده‌اند. ضمن این که در ادامه آیه به آینده‌نگری و به فکر عاقبت امور بودن و آخرت‌اندیشی و نیز «در محضر خدا بودن» تصریح شده است. با توجه به معنی تقوا در آیات قرآن حکیم از جمله آل عمران/ ۱۰۲ و نحل/ ۹۰ شاید بتوان برای تقوا دو بعد فردی و اجتماعی در نظر گرفت. در آیه ۱۰۲ سوره آل عمران می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید آن گونه که حق تقواست از خدا پروا کنید و ...»؛ با توجه به احادیث ذیل این آیه که از امام صادق(ع) و امام علی(ع) وارد شده است، حق تقوا به معنی بالاترین درجه تقواست و شامل الف) اطاعت از فرمان خدا و عدم معصیت، ب) یاد خدا و عدم فراموشی (غفلت) و ج) شکرگزاری و عدم کفران نعمت می‌باشد. با توجه به این که این خصوصیات در نسبت فرد مؤمن با خداوند متعال معنی پیدا می‌کند، می‌توان آن را به منزله بعد فردی تقوا در نظر گرفت.

از سوی دیگر در آیه ۹۰ سوره نحل می‌فرماید: «خداوند به عدل، احسان و بخشش به نزدیکان فرمان می‌دهد و از فحشا و منکر و ستم نهی می‌کند.» و با توجه به حدیثی که از پیامبر(ص) در ذیل این آیه آمده است که می‌فرماید: «مجموعه تقوا در این آیه است» و با توجه به این که ویژگی‌ها و مفاهیم یاد شده در نسبت با دیگران معنی پیدا می‌کند، می‌توان این معانی را به عنوان بعد اجتماعی تقوا در نظر گرفت؛ البته این بعد به ۳ نکته ایجابی و نیز ۳ نکته سلبی اشاره دارد که عبارت‌اند از: الف) عدل، احسان و بخشش به نزدیکان (ایجابی) و ب) نهی از فحشا، منکر و ستم (سلبی)

از منظری دیگر می‌توان گفت که با توجه به آیات مورد اشاره، تقوا در قرآن دو جنبه اعتقادی و عملی به خود می‌گیرد؛ باور به وحدانیت خداوند و عدم شرک، باور به قیامت و مآل‌اندیشی و تدبیر برای سرای جاوید، باور به رسول اسلام(ص) و باور به در محضر خدا بودن جنبه

اعتقادی تقوا را تشکیل می‌دهد و مواردی چون اطاعت از خدا و رسول، شنیدن سخن حق و پیروی از آن، چیره شدن بر حرص و بخل نفس (صیانت نفس)، انفاق، پرهیز از گناهان و انجام واجبات، اخلاص در عمل، عدم غفلت، شکرگزار بودن، عدل، احسان و بخشش به نزدیکان و نهی از فحشا و منکر و ستم جنبه عملی تقوا را نشان می‌دهد. همان‌گونه که اشاره شد مفهوم تقوا و مشتقات آن یکی از پرتکرارترین مفاهیم در قرآن حکیم است و بر اهمیت بالای آن نزد باری تعالی دلالت دارد.

اهمیت تقوا در قرآن

بر اساس محتوای برخی از آیات مرتبط با تقوا می‌توان دلایل زیر را برای نشان دادن اهمیت تقوا در قرآن برشمرد:

تقوا به خاطر عظمت پروردگار و روز جزا؛ «از خدایی که پروردگار شماست پروا کنید» (طلاق/۱)، «خداوندی که بی نیاز است و نافرمانی شما ضرری به او نمی‌رساند» (نساء/۱۳۱)، «از روزی بترسید که در آن به سوی خدا بازگردانده می‌شوید، سپس به هر کسی [پاداش] آنچه کرده است به تمامی داده می‌شود و بر آنان ستم نمی‌شود» (بقره/۲۸۱).

تقوا بهترین توشه آخرت است؛ در افق بی کران زندگی و حیات ابدی که این جهان گذرگاه موقتی بیش نیست و محلی برای تهیه زاد و توشه برای آخرت می‌باشد، به زعم قرآن حکیم بهترین توشه تقواست؛ «فان خیر الزاد التقوی» (بقره/۱۹۷).

تقوا خصلت همه پیامبران است؛ در سوره مریم درباره حضرت یحیی می‌فرماید: «... و کان تقیاً» (مریم/۱۲) و «ما فرمان نبوت و [عقل کافی] در کودکی به او دادیم» (مریم/۱۳). از این تعبیر درباره سایر پیامبران نیز به کار رفته است؛ پس می‌توان گفت تقوا خصلت پیامبران و بزرگان دین می‌باشد.

توصیه همه پیامبران به تقوا بوده است؛ با نگاهی به سور قرآن حکیم و به‌ویژه سوره شعرا

می‌توان گفت تمامی پیامبران مردم را به تقوا دعوت کرده‌اند. در این سوره به طور مشخص اسامی پیامبرانی چون حضرت موسی، نوح، هود، صالح، لوط و شعیب آمده و وجه مشترک همه آنان دعوت به تقوا و پرهیز از مخالفت پروردگار ذکر شده است. [اشاره به همان آیات] توصیه همه مردم و نسل‌های بشری به تقوا؛ در قرآن حکیم هم مؤمنین و هم عموم مردم مخاطب دعوت به تقوا بوده‌اند و تقوا اختصاص به اهل ایمان ندارد. هم‌چنین رعایت تقوا و پرهیزکاری مختص مردم زمان پیامبران نبوده، بلکه توصیه آنان به نسل‌های مختلف بشری بوده است؛ مثلاً در سوره نسا می‌فرماید: «... و ما به کسانی که پیش از شما، کتاب آسمانی به آن‌ها داده شده بود، سفارش کردیم، [هم‌چنین] به شما [نیز] سفارش می‌کنیم که از [نافرمانی] خدا پرهیزید» (نساء/۱۳۱).

توصیه به تقوای خدا کثری؛ خداوند حکیم در سوره تغابن صراحتاً دعوت به رعایت تقوا در حد توان می‌کند که از آن می‌توان به «تقوای خدا کثری» نام برد. «پس تا می‌توانید تقوای الهی پیشه کنید...» (تغابن/۱۶). این تصریح نشان از اهمیت فوق‌العاده تقوا در زندگی انسان دارد.

ضرورت کار گروهی برای تقوا؛ در سوره مائده می‌فرماید: «در راه نیکی و پرهیزگاری با هم تعاون کنید و هرگز در راه گناه و تعدی همکاری ننمایید و از مخالفت فرمان الهی پرهیزید که مجازات خدا شدید است» (مائده/۲)؛ در این آیه صراحتاً به کار خیر و تقوا به صورت جمعی و همکاری انسان‌ها با هم اشاره شده و از سوی دیگر همکاری در گناه و ظلم به شدت پرهیز داده شده است. از این آیه هم‌چنین این گونه برداشت می‌شود که افرادی که با هم همکاری می‌کنند و به‌ویژه مدیران، اولاً بایستی خدا ترس باشند و اوامر و نواهی الهی را رعایت کنند و ثانیاً به روز واپسین و عقوبت کارهای ناپسند اعتقاد داشته باشند.

تقوا در مدیریت سیستم‌های اجتماعی؛ سازمان‌ها به عنوان سیستم‌های اجتماعی که در طبقه‌بندی نه‌گانه بولدینگ^۱ در رده هشتم از نظر پیچیدگی قرار دارد (رضائیان، ۱۳۸۳)، در جامعه اسلامی نیازمند مدیران متقی و پرهیزکار است؛ این نکته را می‌توان از آیه ۱۳۴ سوره

1 Boulding

تحلیل سیستمی مفهوم تقوا در قرآن ۱۹۰

مبارکه انفال برداشت کرد؛ آنجا که درباره سرپرستی مسجدالحرام می‌فرماید: «... سرپرست مسجدالحرام فقط پرهیزکارانند...» (انفال/۱۳۴). بدین معنی که مسجدالحرام که نمونه‌ای از سیستم اجتماعی در نظام اسلامی است به تصریح قرآن حکیم بایستی توسط پرهیزکاران اداره شود؛ بنابراین سایر سیستم‌های اجتماعی نیز از این قاعده مستثنی نیستند و نیازمند مدیران باتقوا می‌باشند و خداوند پرهیزکاران را برای این گونه جایگاه‌ها می‌پسندد.

تصریح بر مهم بودن تقوا در قرآن؛ در برخی از آیات قرآن کریم به روشنی بر اهمیت تقوا تصریح شده و مورد تأیید قرار گرفته‌است. برای نمونه در آیه ۱۸۶ سوره آل‌عمران می‌فرماید: «اگر استقامت کنید و تقوا پیشه سازید شایسته‌تر است، زیرا این از کارهای مهم است» (آل‌عمران/۱۸۶). هم‌چنین از محتوای آیه ۱۲ سوره علق می‌توان الف (ضرورت امر به تقوا و ب) عدم نهی از امر به تقوا را برداشت کرد.

مطلب دیگری که قبل از ورود به بحث اصلی تحلیل محتوای سیستمی مفهوم تقوا در قرآن لازم است به آن اشاره شود، این است که «خداوند حکیم، متقین را چگونه معرفی می‌کند؟»

سیمای متقین در قرآن

با توجه به معانی موجود در آیات مختلف قرآن کریم از جمله آیه ۱۵ سوره آل‌عمران «تقوا» برترین سرمایه نزد خداوند است؛ این مفهوم در افراد متقی ظهور و بروز پیدا می‌کند و بنابراین، خصایصی را می‌توان برای این افراد به شرح محورهای زیر برشمرد:

۱. خداوند در نزد متقین

در آیه ۱۳۲ سوره مبارکه آل‌عمران به دنبال توجه دادن و توصیه به تقوا در آیه قبل، می‌فرماید: «و خدا و پیامبر را اطاعت کنید تا مشمول رحمت شوید.» و در آیه ۱۳۳ همان سوره می‌فرماید: «و شتاب کنید برای رسیدن به آمرزش پروردگارتان؛ و بهشتی که وسعت آن، آسمان‌ها و زمین است؛ و برای پرهیزگاران آماده شده است.» با توجه به این آیات و هم‌چنین بر اساس آیات ۳۵-۳۱ سوره مبارکه ق می‌توان گفت که متقین کسانی هستند که؛

الف) فرامین و احکام خدا را حفظ و رعایت می‌کنند؛
ب) در نهان از خداوند پروا دارند و با قلبی پر انابه نزد خداوند حاضر می‌شوند [در دنیا و آخرت] و قلب‌شان در نهان و خلوت متوجه خداست (انبیا/۴۹-۴۸)؛
ج) به دنبال جلب رضایت خداوند هستند تا شامل آمرزش و رحمت خداوند قرار گیرند؛
د) همواره به یاد خدا هستند؛ مخصوصاً در مواجهه با وسوسه شیطان، سعی می‌کنند با غلبه بر وسوسه، هدایت الهی را به دست آورند و به بصیرت و قدرت تشخیص حق از باطل نائل شوند (اعراف/۲۰۱)؛
ه) از خدا یاری می‌جویند؛ استقامت می‌کنند و عاقبت را از آن متقین می‌دانند (اعراف/۱۲۸).
بنابر مطالب گفته شده، خداوند جایگاه بسیار والا در نزد متقین دارد و آنان با ایمان راسخ به قدرت لایزال الهی در راه اجرای اوامر و نواهی خداوند کوشش می‌کنند و همواره به یاد خدا هستند و در این مسیر استقامت می‌کنند و از او یاری می‌جویند و براساس باور «والعاقبه للمتقین» (اعراف/۱۲۸) همواره به آینده رعایت تقوا امیدوارند.

۲. قرآن نزد متقین

مقین، فرامین خداوند را در قرآن و سنت پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) می‌یابند. براساس آیات متعدد قرآن حکیم، به‌ویژه متقین درباره قرآن دارای باورهای زیر می‌باشند:
الف) قرآن را کتاب هدایت می‌دانند؛ «و آن [قرآن] تذکری برای پرهیزگاران است» (الحاقه/۴۸). متقین، قرآن را کتاب یادآوری و هدایت دانسته و اوامر و نواهی خداوند را از آن دریافت می‌کنند.

ب) از حقایق بیان شده در قرآن عبرت می‌گیرند؛ «ما بر شما آیاتی فرستادیم که حقایق بسیاری را تبیین می‌کنند و اخباری از کسانی که پیش از شما بودند و موعظه و اندرزی برای پرهیزگاران» (نور/۳۴).

ج) انس با قرآن لازمه تقواست؛ چون «قرآن هدایتگر و موعظه برای متقین است» (آل عمران/۱۳۸) و «آنان از کتب آسمانی [از جمله قرآن] موعظه می‌گیرند» (مائده/۴۶)؛ بنابر

این، برای «عبرت آموزی از آیات قرآن» (الحاقه ۴۸) با قرآن مأنوس هستند.

۳. ویژگی های متقین

بر اساس آیات متعدد قرآن حکیم، ویژگی های متقین را می توان به دو دسته اعتقادی و رفتاری تقسیم کرد.

۳-۱. ویژگی های اعتقادی متقین (ایمان متقین)

این ویژگی ها که از جنس باور/ ایمان می باشند عبارتند از:

- ایمان به غیب (خدا، قیامت، آخرت و ملائکه) (بقره/۳-۵؛ بقره/۱۷۷؛ توبه/۴۴)
- ایمان به پیامبران (بقره/۳-۵؛ بقره/۱۷۷)
- ایمان به کتاب (وحی) (بقره/۱۷۷)
- ایمان به علم خداوند به متقین (نجم/۳۲)

۳-۲. ویژگی های رفتاری متقین (عمل متقین)

ویژگی های رفتاری طبیعتاً به دنبال خصایص ایمانی آنان مطرح می شود و دامنه تحول آن بسیار زیاد است که در ادامه به آن ها اشاره می شود؛ ویژگی های رفتاری به نوبه خود قابل تقسیم به دو دسته ایجابی و سلبی می باشد.

الف) ویژگی های رفتاری ایجابی

برخی از رفتارهای ایجابی متقین عبارت اند از:

- تفکر در صنع و آیات خداوند (یونس/۶)
- پیروی از دستورات خدا و رسول (عدم پیش دستی، تندرروی یا کندروی) (حجرات/۱)
- برپاداشتن نماز (بقره/۳-۵؛ بقره/۱۷؛ طه/۱۳۰-۱۳۲)
- کوشش با مال و جان در راه خدا (توبه/۴۴)؛ پرداخت زکات (بقره/۱۷۷)؛ انفاق (بقره/۳-۵)؛ از منظر قرآن حکیم انفاق شامل موارد زیر می شود: دادن سهمی از اموال به سائل و محروم (نیازمند آبرودار) (ذاریات/۱۵-۱۹) و دادن مال به خویشاوندان، یتیمان، مسکینان، در

۱۹۳ مجموعه مقالات کرسی‌های ترویجی دانشگاه علامه طباطبائی (۱۴۰۱)

راه ماندگان، سائلان و بردگان (بقره/۱۷۷)

- پذیرش و تبلیغ سخن راست (دین خدا)؛ پرهیزگار واقعی کسی است که راستگو است و

به گفتار صادق عمل می‌کند (زمر/۳۳) و متقین راستگو نیکوکارند (بقره/۱۷۷)

- وفای به عهد (بقره/۱۷۷)

- پایداری و استقامت در برابر دشمنان و ملامت کنندگان (طه/۱۳۰-۱۳۲؛ هود/۴۹)؛ صبر در

برابر محرومیت‌ها، بیماری‌ها و میدان جنگ (بقره/۱۷۷)

- انجام عمل نیک و نیکوکاری (ذاریات/۱۵-۱۹؛ نجم/۳۲)

- پایبندی به خانواده و حفظ کانون خانواده (احزاب/۳۷)

- فرمان دادن خانواده به نماز و شکیبایی در آن (طه/۱۳۰-۱۳۲)

- جلب هدایت الهی (بقره/۳-۵)

- قدردانی از نعمت‌های الهی (نحل/۳۰)

- توجه به روزی خداوند (طه/۱۳۰-۱۳۲)

- خوش‌بینی (حسن ظن) به خداوند (نحل/۳۰)

- آبروداری و حفظ حرمت انسان‌ها (حجر/۶۹؛ هود/۷۸؛ حجرات/۱۲)

- فهمیده و آگاه بودن (حجر/۶۱؛ هود/۷۸)

- استغفار سحرگاهان (ذاریات/۱۵-۱۹)

- خواب کم شبانه (ذاریات/۱۵-۱۹)

- طفره نرفتن از انجام وظایف اجتماعی (برای ترک جهاد اجازه نمی‌خواهند) (توبه/۴۴)

- تبعیت از عبادالرحمان (عبادالرحمان رهبر متقین و دارای مراتب بالاتر از تقواست)

(فرقان/۶۴-۷۴)

- تقدم آخرت بر دنیا (اعراف/۱۶۹)

ب) ویژگی‌های رفتاری سلبی

در کنار ویژگی‌های ایجابی مربوط به متقین که در بخش قبل برشمرده شد، برخی از

ویژگی‌های متقین جنبه سلبی دارد که به شرح زیر است:

اجتناب از گناهان؛ عدم ارتکاب گناهان کبیره و اجتناب از گناهان حدّدار (فواحش)
(نجم/۳۲)

ترک معصیت (هود/۷۸)؛ توبه پس از ارتکاب گناه (لمم) (نجم/۳۲؛ آل عمران/۱۳۴-۱۳۵)
اجتناب از بسیاری از گمان‌ها (حجرات/۱۲)

عدم تجسس (حجرات/۱۲)

عدم غیبت (حجرات/۱۲)

عدم اراده برتری جویی در زمین (قصص/۸۳)

عدم فساد (قصص/۸۳)

عدم چشم‌داشت از ثروتمندان (طه/۱۳۰-۱۳۲)

بر اساس چهره‌ای که قرآن از متقین ترسیم می‌کند، آنان کسانی هستند که اعتقاد راسخ به خداوند، عالم غیب، پیامبران و کتاب آسمانی قرآن دارند؛ به تبع ایمان قوی، رفتارهایی چون تفکر در صنع خداوند، عمل به اوامر و نواهی قرآن و پیامبر، برپایی نماز و پرداخت زکات و انفاق، پایداری در راه ترویج و تحکیم شعائر دینی را از خود بروز می‌دهند. ویژگی‌های متقین را بر اساس مفاهیم آیات مرتبط با تقوا می‌توان به دو دسته اعتقادی و رفتاری تقسیم کرد؛ ویژگی‌های رفتاری نیز به دو دسته ایجابی و سلبی قابل دسته‌بندی است که در قسمت قبل به آن پرداخته شد. اما با تأمل در آیات قرآن حکیم، تقوا را می‌توان به انواع مختلف تقسیم کرد.

انواع تقوا در قرآن

از منظری دیگر می‌توان تقوای متقین را به سه دسته فردی، اجتماعی و اقتصادی تقسیم کرد که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

الف) تقوای فردی

این نوع تقوا به رابطه بین فرد متقی و خداوند متعال اشاره دارد و در آن به مواردی چون اعتقادات (ایمان به خدا و رسولان، غیب، ملائکه، قرآن و جهان آخرت) و رفتارهای پرهیزگارانۀ مثل پیروی از دستورات خدا و رسول (حجرات/۱)، برپاداشتن نماز (بقره/۳-۵؛ بقره/۱۷۷؛ طه/۱۳۰-۱۳۲)، کوشش با مال و جان در راه خدا (توبه/۴۴)، پایداری و صبر در برابر مشکلات (هود/۴۹)، انجام کارهای نیک (ذاریات/۱۵-۱۹؛ نجم/۳۲) و پرهیز از گناهان (نجم/۳۲) می‌توان اشاره کرد.

ب) تقوای اجتماعی

نوع دیگری از تقوا ویژگی‌های متقین را می‌توان در قرآن کریم یافت که به رابطه فرد متقی با سایر افراد اعم از اعضای خانواده یا جامعه بزرگتر از آن مربوط می‌شود. ویژگی‌های رفتاری متقین را می‌توان در مواجهه با جامعه مسلمانان و دشمنان از هم تفکیک کرد.

الف) متقین در مواجهه با مسلمانان

متقین در مواجهه با هم‌کیشان خود رفتارهای مهمی را به منصفه ظهور می‌رسانند که برخی از آن‌ها عبارتند از:

اصلاح‌گری؛ بر اساس مفاد آیه ۱۰ سوره مبارکه حجرات که می‌فرماید: «مؤمنان برادر یکدیگرند، پس دو برادر خود را صلح و آشتی دهید و تقوای الهی پیشه کنید، باشد که مشمول رحمت او شوید» یکی از وظایف اجتماعی متقین ایجاد صلح و آشتی بین برادران مؤمن است. هم‌چنین در آیات ۱۳۴ و ۱۳۵ سوره مبارکه آل‌عمران بر خصیصه «فرو بردن خشم» و «گذشت از خطای مردم» توسط متقین اشاره می‌شود که این ویژگی‌ها در راستای اصلاح‌گری تفسیر می‌شود.

پرهیز از فتنه و تبعیت از عباد الرحمن؛ بر اساس تفسیر آیه ۲۵ سوره مبارکه انفال (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸: ۱۷۹) متقین از فتنه یعنی از (بر هم زدن حکومت حقه اسلامی و زمام امور

آن را به ناحق به دست گرفتن) پرهیز می‌کنند. آنان از عبادالرحمان پیروی می‌کنند (فرقان/۶۴-۷۴) که خصایص بالای متقین را دارند و امام متقین محسوب می‌شوند. گذشت کردن؛ بر اساس آیه ۲۳۷ سوره مبارکه بقره، گذشت از خصلت نیکوکاران است و به تقوا نزدیک‌تر است. این ویژگی مخصوصاً در روابط خانوادگی مورد تأکید قرار گرفته است. هم‌چنین در آیه ۲۴۱ سوره بقره رعایت حق‌الناس و احسان به همسر جزو وظایف متقین ذکر شده‌است.

امر به معروف و نهی از منکر؛ بر اساس تفسیر آیه ۶۹ سوره مبارکه انعام (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸: ص ۱۳۶)، متقین وظیفه امر به معروف و نهی از منکر استهزا کنندگان را بر عهده دارند و به آنان تذکر می‌دهند و سعی در هدایت، ارشاد و راهنمایی‌شان دارند. متقین با ایمان راسخ و آگاهانه‌ای که دارند نه تنها تحت تأثیر استهزا کنندگان قرار نمی‌گیرند بلکه آنان را ارشاد می‌کنند تا هدایت شوند.

وفای به عهد؛ در آیه ۱۷۷ سوره مبارکه بقره به وفای به عهد به عنوان خصیصه‌ای از خصایص متقین / نیکوکاران اشاره می‌کند و می‌فرماید: «کسانی که به عهد خود - به هنگامی که عهد بستند - وفا می‌کنند.» در آیات ۴ و ۷ سوره مبارکه توبه به وفای به عهد مادامی که طرف مقابل پایبند باشد تصریح شده‌است. از سوی دیگر در آیات ۵۵-۵۶ سوره مبارکه انفال از پیمان‌شکنی با بی‌تقوایی یاد شده است. همه این موارد حاکی از اهمیت ویژگی وفای به عهد می‌باشد.

پایبندی به خانواده و امر به نماز؛ در آیه ۳۷ سوره مبارکه احزاب می‌فرماید: «... همسرت را نگه‌دار و از خدا پروا داشته باش...» که از آن پایبندی به خانواده و حفظ کانون خانواده به مثابه نشانه‌ای از تقوا برداشت می‌شود. هم‌چنین در آیات ۱۳۰ تا ۱۳۲ سوره مبارکه طه فرمان دادن به اعضای خانواده برای اقامه نماز تصریح شده‌است که نشان‌دهنده بعدی از ابعاد اجتماعی تقواست.

حفظ حرمت انسان‌ها؛ در آیه ۷۸ سوره مبارکه هود و آیه ۶۹ سوره مبارکه حجر بر عدم

تعدی به دیگران و حفظ حرمت و کرامت انسان‌ها تصریح شده و در آیه ۱۲ سوره مبارکه حجرات به ابعاد دیگری از حفظ حرمت انسان‌ها مثل عدم ظن کثیر، عدم تجسس، عدم غیبت و حفظ حیثیت مسلمانان اشاره شده است.

وظیفه‌شناسی و طفره نرفتن از وظایف اجتماعی؛ این ویژگی متقین از آیه ۴۴ سوره مبارکه توبه برداشت می‌شود.

رعایت حقوق دیگران؛ در آیه ۱۸۰ سوره مبارکه بقره به رعایت حقوق پدر و مادر و نزدیکان توصیه شده و آن را حق پرهیزکاران دانسته است. رعایت حقوق دیگران از نزدیکان و وابستگان شروع شده و سایر ذی‌حقان را دربرمی‌گیرد. متقین ضمن رعایت حقوق دیگران در زمان زندگی، حتی به فکر خیرخواهی و اقدام عملی خیررسانی بعد از مرگ نیز از طریق وصیت می‌باشند.

عدالت؛ به این ویژگی اجتماعی در آیه ۸ سوره مبارکه مائده تصریح شده است: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! همواره برای خدا قیام کنید و از روی عدالت گواهی دهید. دشمنی با جمعیتی، شما را به گناه و ترک عدالت نکشاند. عدالت کنید که به پرهیزگاری نزدیکتر است؛ و از [معصیت] خدا پرهیزید که خداوند از آنچه انجام می‌دهید، باخبر است.» در آیه ۳۶ سوره مبارکه توبه بر ظلم نکردن و عدم خونریزی در ماه‌های حرام و رعایت دستورات الهی تصریح شده است. در آیه ۲۸۳ سوره مبارکه بقره نیز بر امانت‌داری و عدم کتمان شهادت اشاره شده است که به نوعی به عدالت و عدم تعدی بر حقوق دیگران مربوط می‌شود.

تأکید بر کار گروهی؛ در بخشی از آیه ۳۶ سوره مبارکه توبه به کار دسته‌جمعی تصریح گشته و توصیه شده است که «به هنگام نبرد با دشمنان، دسته‌جمعی پیکار کنید همان گونه که آنان دسته‌جمعی با شما پیکار می‌کنند؛ و بدانید خداوند با پرهیزگاران است» (توبه/۳۶). از این آیه معنی یکپارچگی، حفظ وحدت و انسجام گروهی و فعالیت‌های سازمان‌دهی شده برداشت می‌شود.

ب) متقین در مواجهه با دشمنان

بر اساس تصریح برخی از آیات قرآن حکیم، اهل تقوا در مواجهه با مشرکین، کفار و دشمنان اسلام رفتارهای زیر را از خود بروز می‌دهند:

مرزبندی با دشمن و قدرت‌نمایی در مقابل آنان؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید با کافرانی که با شما نزدیک‌ترند پیکار کنید [و دشمن دورتر شما را از دشمن نزدیک غافل نکند] آن‌ها باید در شما شدت و خشونت [و قدرت] را احساس کنند و بدانید که خداوند با پرهیزگاران است» (توبه/۱۲۳).

عدم دوستی با دشمنان دین؛ این ویژگی از آیه ۵۷ سوره مبارکه مائده برداشت می‌شود؛ آنجا که می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! افرادی از اهل کتاب که آئین شما را به باد استهزا و بازی می‌گیرند و مشرکان را ولی خود انتخاب نکنید و از خدا پرهیزید اگر ایمان دارید.»

تحت سرپرستی دشمنان نرفتن؛ در آیه ۲۸ سوره مبارکه آل عمران می‌فرماید: «افراد با ایمان نباید به جای مؤمنان، کافران را دوست و سرپرست خود انتخاب کنند؛ و هر کس چنین کند، هیچ رابطه‌ای با خدا ندارد؛ مگر این که از آنان پرهیزید [و به خاطر هدف‌های مهم‌تری] تقيه کنید...» که حاکی از عدم سلطه و سرپرستی دشمنان بر مؤمنان است.

ج) تقوای اقتصادی

برخی از ویژگی‌های افراد باتقوا به مسائل و امور اقتصادی مربوط می‌شود که از آن می‌توان به تقوای اقتصادی یاد کرد. برخی از این ویژگی‌ها به شرح زیر است:

خودداری از ربا؛ به این ویژگی در آیه ۱۳۰ سوره مبارکه آل عمران تصریح شده است: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! ربا [و سود پول] را چند برابر نخورید. از خدا پرهیزید تا رستگار شوید.» در اینجا به پرهیز از ربا امر شده که نتیجه آن رستگاری است.

انفاق در توانگری و تنگدستی؛ این ویژگی در آیه ۱۳۴ سوره مبارکه آل عمران به عنوان یکی از ویژگی‌های متقین در کنار سایر ویژگی‌های آنان آمده است.

رعایت حقوق اقتصادی؛ به این ویژگی در آیات متعدد قرآن حکیم تصریح گردیده است، از جمله به رعایت حقوق اقتصادی ورثه در آیه ۹ سوره مبارکه نسا، رعایت حق همسر در آیه ۲۴۱ سوره مبارکه بقره و هم‌چنین به رعایت حقوق یکدیگر از طریق ثبت دیون مدت‌دار در آیه ۲۸۲ سوره مبارکه بقره اشاره شده است.

تا اینجا می‌توان این‌گونه جمع‌بندی کرد که تقوا یکی از مفاهیم مورد تأکید و پرتکرار در آیات قرآن حکیم است که تمامی انسان‌ها اعم از متقین، مؤمنین و عموم مردم به آن سفارش شده‌اند. متقین کسانی هستند که خود را در حضور خداوند می‌بینند و آشکارا و پنهان پروای الهی را در دل دارند. قرآن نزد متقین نقش هدایتگری و کتاب عمل در زندگی روزمره را ایفا می‌کند و آنان انس با قرآن را لازمه زندگی خود می‌دانند.

متقین از ایمان راسخ برخوردارند و به تبعیت از ایمان قوی، دو دسته رفتارهای ایجابی (مثل تفکر، وفای به عهد، شکرگزاری) و سلبی (مثل اجتناب از گناه، عدم تجسس و عدم غیبت) را انجام می‌دهند. از منظری دیگر در رفتار متقین می‌توان سه نوع تقوای فردی، اجتماعی و اقتصادی را مشاهده کرد. در ادامه در باره روش تحقیقی که در این مطالعه استفاده شده است توضیحاتی ارائه می‌شود.

روش‌شناسی

روش مورد استفاده در این پژوهش کیفی، روش تحلیل سیستمی نام‌گذاری شده و تلفیقی است از دو روش تحلیل محتوا و پویایی‌شناسی نرم سیستم. لازم به یادآوری است که بر اساس تعریف کریپندورف (۱۳۸۶) تحلیل محتوا تکنیکی پژوهشی است برای استنباط تکرارپذیر و معتبر از داده‌ها در مورد متن آن‌ها و هدف آن فراهم آوردن شناخت، بینشی نو، تصویر واقعیت و راهنمای عمل است (ص ۲۵). هم‌چنین تحلیل محتوا به منظور بررسی محتواهای متون و هم‌چنین تحلیل رفتار افراد به کار گرفته می‌شود. مزیت این تکنیک در دو چیز است: اولاً با این تکنیک می‌توان برداشت نسبتاً واقع‌بینانه‌ای از یک متن، پیام و یا یک شخص به

دست آورد و ثانیاً می‌توان متون مختلف در زمان گذشته را بررسی نمود (رفیع‌پور، ۱۳۸۷: ۱۴۳). برخی برای تحلیل محتوا فرایند چهار مرحله‌ای گردآوری، تقلیل، استنباط و تحلیل داده‌ها را مطرح کرده‌اند (کرپیندورف، ۱۳۸۶). در فرایند تحلیل محتوا پس از گردآوری داده‌ها، مضامین یا کدهای موجود در متن مشخص می‌شود و سپس به روشی استقرایی با شناسایی طبقات یا مقوله‌های ممکن، تقلیل داده‌ها صورت می‌گیرد و سپس روی طبقات به دست آمده تعبیر و تفسیر یا استنباط انجام می‌شود.

در این پژوهش برداشت محقق این بود که در بین آیات مربوط به مفهوم تقوا روابط علت و معلولی مشخصی وجود دارد که این روابط با استفاده از روش / تکنیک تحلیل محتوای مرسوم قابل استخراج و بهره‌برداری نیست، بنابر این، به سراغ روش پویایی‌شناسی سیستم رفته و از قابلیت‌های آن روش به همراه تحلیل محتوا استفاده نمود.

لازم به توضیح است که رویکردهای سیستمی بر اساس نظر جکسون (۱۳۸۸) به چهار دسته کارکردگرا، تفسیرگرا، آزادی‌بخش و فرانوگرا تقسیم می‌شود. پویایی‌شناسی سیستم در زمره روش‌های کارکردگراست که با هدف بهبود هدف‌جویی و پایداری سیستم مورد مطالعه به کار گرفته می‌شود. بر اساس نظر بسیاری از محققان از جمله سوشیل (۱۳۸۷) پویایی‌شناسی سیستم دارای شش مرحله شناسایی و تعریف مسئله، مفهوم‌سازی سیستم، صورت‌بندی مدل، شبیه‌سازی و اعتبارسنجی مدل، تحلیل و بهبود سیاست و اجرای سیاست است (ص ۵۸). سه مرحله اول این فرایند را که جنبه مفهومی و کیفی دارد پویایی‌شناسی نرم و سه مرحله بعدی را که مستلزم نوشتن معادلات ریاضی و شبیه‌سازی رایانه‌ای است، پویایی‌شناسی سخت سیستم‌ها می‌گویند. در این پژوهش به دنبال تحلیل محتوای متون آیات مرتبط با تقوا در قرآن، از مراحل بخش نرم پویایی‌شناسی استفاده شده است که حاصل آن شناسایی فرضیه‌های دینامیکی و ترسیم روابط علت و معلولی بین مفاهیم شناسایی شده و ترسیم آن در قالب نمودار حلقه‌های علی است. گام‌های دقیق‌تر مطالعه به شرح زیر است:

یادداشت متن آیات مربوط به مفهوم تقوا یا یکی از شقوق کلمه «وقایه» و ترجمه و

نکات تفسیری آن (گردآوری داده‌ها)،

تحلیل محتوا و استخراج مضامین با توجه به ترجمه و تفسیر آن (لازم به یادآوری است که مبنای برداشت از متن آیات، در همه موارد ترجمه فارسی آن بوده و در موارد اندکی از تفاسیری استفاده شده است که از ائمه معصوم علیهما السلام در باره آن آیات روایتی نقل شده بود.) در این پژوهش از دو مرجع الف) ترجمه و تفسیر یک جلدی قرآن حکیم نوشته ناصر مکارم شیرازی و ب) تفسیر یک جلدی قرآن نگارش ابوالفضل بهرام‌پور استفاده شده است، استفاده هم‌زمان از تحلیل محتوای کیفی و پویایی‌شناسی نرم سیستمی که می‌توان نام آن را «تحلیل محتوای سیستمی»^۱ نهاد؛ بدین معنی که پس از تحلیل محتوا و استخراج مضامین آیات، با استفاده از آموزه‌های SSD فرضیه‌های دینامیکی آن استخراج و روابط علت و معلولی بین دو به دوی مضامین شناسایی و به شکل نموداری ترسیم شد (کدگذاری و مفهوم‌سازی سیستم)، برقراری روابط بین فرضیه‌های دینامیکی استخراج شده در مرحله قبل و ترسیم نمودارهای علی- حلقوی (تقلیل داده‌ها، استنباط و صورت‌بندی مدل)، تشریح سازوکارهای موجود در روابط بین مضامین ترسیم شده در نمودارهای علی حلقوی و جمع بندی یافته‌های پژوهش.

در ادامه یافته‌های حاصل از کاربرست تلفیقی روش تحلیل محتوا و پویایی‌شناسی سیستم (تحلیل محتوای سیستمی) در مطالعه متن آیات مربوط به تقوا توضیح داده می‌شود.

یافته‌ها

یافته‌های این پژوهش در دو بخش «عوامل مؤثر بر تقوا» و «پی‌آمدهای تقوا» ارائه می‌شود؛ در بحث عوامل مؤثر بر تقوا روی محورهای کلی خردمندی، باورهای دینی و عمل صالح تأکید می‌شود و در بحث پی‌آمدهای تقوا نیز مطالب زیر دو عنوان کلان پی‌آمدهای «دنیوی» و «اخروی- دنیوی» مطرح می‌گردد.

عوامل مؤثر بر تقوا

با بررسی آیات مرتبط با تقوا، عوامل متعددی شناسایی شدند که به صورت تصریحی یا تلویحی بر تقوا تأثیرگذار هستند. شاید بتوان تمامی این عوامل را زیر سه عنوان کلی خردمندی (شناخت/ بصیرت)، ایمان (باور دینی) و عمل (رفتار) صالح دسته‌بندی کرد. جدول شماره ۱ کدهای به دست آمده از آیات مختلف قرآن حکیم و مقوله‌های سه گانه یاد شده را نشان می‌دهد.

جدول ۱: عوامل مؤثر (کدها) بر تقوا و سه مقوله اصلی آن

عوامل مؤثر بر تقوا	کدها/ مضامین	منابع
خردمندی (شناخت/ بصیرت)	شناخت آیات الهی	بقره/ ۱۷۸
	خرد (بهترین زاد و توشه تقواست)	بقره/ ۱۹۷
	شناخت عظمت خداوند و دین الهی	نحل/ ۵۲
	شناخت خداوند	مؤمنون/ ۵۲
	شناخت قدرت خداوند	مؤمنون/ ۸۸-۸۷
	دانایی (خرد)	عنکبوت/ ۱۶
	توجه به قرآن و مثل‌های آن	زمر/ ۲۸-۲۷
	درک (شناخت) مقام رسالت	حجرات/ ۳
	صاحب خرد بودن	مائده/ ۱۰۰
	خرد	طلاق/ ۱۰
ایمان (باورهای دینی)	باور به شنوا و آگاه بودن خداوند	حجرات/ ۱
	اعتقاد به ملاقات پروردگار	بقره/ ۲۲۳
	خود را در محضر خدا دیدن	بقره/ ۲۳۱
	بینا و آگاه دانستن خدا	بقره/ ۲۳۳
	ایمان	بقره/ ۲۷۸
	ایمان	مائده/ ۸۸

منابع	کدها/ مضامین	عوامل مؤثر بر تقوا
یونس / ۳۱	ایمان	
نحل / ۲	ایمان (توحید)	
زمر / ۱۰	ایمان	
زمر / ۱۶	عبودیت (مقام متقین از عباد بالاتر است)	
زمر / ۵۷	باور به هدایت الهی	
محمد (ص) / ۱۷	هدایت یافتگی	
مائده / ۸	باور به آگاهی خداوند از اعمال	
مائده / ۵۷	ایمان	
مائده / ۱۱۲	ایمان	
انفال / ۱	ایمان	
انفال / ۲۹	ایمان	
توبه / ۱۱۹	ایمان	
ممتحنه / ۱۱	ایمان	
لقمان / ۳۳	یقین (باور شدید) به وعده الهی	
بقره / ۲۱	پرستش پروردگار	عمل (رفتار) صالح
بقره / ۶۶	عبرت از سرگذشت پیشینیان	
بقره / ۱۷۹	تفکر در سنن الهی	
بقره / ۱۸۳	روزه	
بقره / ۲۰۳	یاد خدا و حشر	
بقره / ۲۰۳	توجه به آخرت	
بقره / ۲۸۱	توجه به روز قیامت	
آل عمران / ۱۳۱	توجه به فرجام بد کافران (عبرت)	
نسا / ۱	تفکر در عظمت پروردگار	
مائده / ۴	تفکر در سریع الحساب بودن خدا	

تحلیل سیستمی مفهوم تقوا در قرآن ۲۰۴

عوامل مؤثر بر تقوا	کدها/ مضامین	منابع
	انس با قرآن و توجه به ابشار و تنذیر آن	مریم/ ۹۷
	توجه به فصاحت عربی قرآن (اعجاز) و وعید و انذار آن	طه/ ۱۱۳
	یادآوری نعمت‌های خدا	شعرا/ ۱۳۲
	شاهد دانستن خداوند بر اعمال	احزاب/ ۵۵
	اخلاص در نیت و عمل	فتح/ ۲۶
	یادآوری نعمت‌های خدا	مائده/ ۱۱
	توکل بر خداوند	مائده/ ۱۱
	یاد بزرگی (عظمت) خداوند و حشر	مائده/ ۹۶
	امداد از قرآن	انعام/ ۵۱
	یاد روز حشر و بی‌باور و شفیع بودن در آن	انعام/ ۵۱
	پیروی از راه خدا (قرآن و اهل بیت)	انعام/ ۱۵۳
	عدم پیروی از راه‌های انحرافی	انعام/ ۱۵۳
	پرستش خداوند	اعراف/ ۶۵
	عمل جدی به دستورات الهی	اعراف/ ۱۷۱
	کسب روزی حلال و پاک	انفال/ ۶۹
	یاد خدا	توبه/ ۳۶
	ترس از کیفر شدید خدا	حشر/ ۷
	یاد قیامت و پاسخگویی و تنهایی در آن	لقمان/ ۳۳
	فریفته نشدن به دنیا/ عدم غفلت	لقمان/ ۳۳
	دیدن آثار قیامت و یادآوری و تدبیر در آن	بقره/ ۶۳

همان‌گونه که جدول ۱ نشان می‌دهد، تعداد ۶۲ کد یا عامل مؤثر بر تقوا بر اساس محتوای آیات قرآن شناسایی شد و در ذیل سه مقوله یا طبقه اصلی خردمندی (شناخت/ بصیرت)، ایمان (باورهای دینی) و عمل (رفتار) صالح قرار گرفت که در ادامه به شرح هر یک از آن‌ها پرداخته می‌شود.

الف) خردمندی (شناخت / بصیرت)

عامل مهمی که بر تقوا و پرهیزکاری و تبعیت از اوامر و نواهی الهی تأثیرگذار است، داشتن خرد، تعقل، آگاهی و بصیرت است. در برخی از آیات قرآن حکیم صاحبان خرد و اندیشه مورد خطاب قرار گرفته‌اند؛ برای مثال در آیه ۱۰ سوره مبارکه طلاق می‌فرماید: «ای خردمندانی که ایمان آورده‌اید، از مخالفت خدا پرهیزید.» هم‌چنین در آیه ۱۰۰ سوره مبارکه مائده می‌خوانیم: «ای صاحبان خرد از مخالفت خداوند پرهیزید.» که نشان از جایگاه مهم تفکر و خردمندی دارد و این خردمندان هستند که با کمک گرفتن از قدرت تفکر و اندیشه‌ورزی پی به حقانیت دین الهی می‌برند و ایمان آورده و پرهیزگار می‌شوند. در بررسی آیات قرآن حکیم مصادیق بیشتری از شناخت و بصیرتی که منجر به تقوا می‌شود را می‌توان یافت که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

- شناخت آیات الهی (بقره/۱۸۷)
- شناخت عظمت خداوند و دین الهی (نحل/۵۲)
- شناخت خداوند (مؤمنون/۵۲) و شناخت قدرت خداوند (مؤمنون/۸۷-۸۸)
- دانایی/خرد (عنکبوت/۱۶) توجه خردمندان به این نکته که «بهترین زاد و توشه تقواست» (بقره/۱۹۷)
- توجه به قرآن و مثال‌های آن (زمر/۲۷-۲۸)
- درک مقام رسالت (حجرات/۳)

ب) ایمان (باور دینی)

در بیش از ۱۰ آیه از آیات قرآن حکیم مخاطب رعایت تقوا و پروای الهی، اهل ایمان هستند. برای مثال در آیه ۲۹ سوره مبارکه انفال، آیه ۱۱۹ سوره مبارکه توبه، آیه ۲۷۸ سوره مبارکه بقره می‌فرماید «ای کسانی که/ایمان آورده‌اید از خدا پروا داشته باشید». در آیات ۵۷ و ۱۱۲ سوره مبارکه مائده می‌فرماید: «واتقوا الله إن کنتم مؤمنین» و «قال اتقوا الله إن کنتم مؤمنین».

تحلیل سیستمی مفهوم تقوا در قرآن ۲۰۶

همچنین در آیه ۱۰ سوره مبارکه زمر می‌فرماید: «یا عباد الذین آمنوا اتقوا ربکم» و در آیه ۱۶ همان سوره بیان می‌دارد: «یا عباد فاتقون». در سوره ممتحنه آیه ۱۱ می‌فرماید: «واتقوا الله الذی انتم به مؤمنون» (از خدایی پروا کنید که به آن ایمان دارید). با توجه به محتوای این نوع از آیات می‌توان تقدم ایمان بر تقوا را به وضوح تشخیص داد. اما با دقت در محتوای آیات دیگر برخی از مصادیق ایمان (باور) را می‌توان دقیق‌تر برشمرد؛

باور به در محضر خدا بودن؛ باور به سمیع و علیم (شنوا و آگاه) بودن خداوند (حجرات/۱)، باور به بصیر و علیم بودن خداوند (بقره/۲۳۳) و باور به آگاهی خداوند از اعمال (مائده/۸) باور به ملاقات پروردگار (بقره/۲۲۳)

باور به وحدانیت خداوند (نحل/۲)

باور به هدایت الهی [و جلب هدایت خداوند از راه دعا] (زمر/۵۷؛ محمد/۱۷)

یقین (باور شدید) به وعده‌های الهی (لقمان/۳۳)

این‌گونه باورها بر اساس نصوص صریح قرآن حکیم تأثیر شدیدی بر تقوای فرد دارد. اما عامل مهم دیگر تأثیرگذار بر تقوا، عمل انسان است.

ج) عمل (رفتار) صالح

در بسیاری از آیات قرآن حکیم ایمان و عمل، لازم و ملزوم هم هستند و در کنار ایمان بلافاصله به عمل صالح اشاره شده‌است؛ به‌عنوان مثال می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: انشقاق/۲۵؛ مریم/۹۶؛ محمد(ص)/۲؛ عصر/۳؛ مائده/۹۳ و بینه/۷. اهمیت این تلازم به حدی است که در آیه ۷ سوره مبارکه بینه از اهل ایمان و عمل صالح، تحت عنوان خیرالبریه یاد شده‌است: «کسانی که ایمان آوردند و کارهای شایسته انجام دادند، بهترین مخلوقاتند».

با توجه به جزئیات آیاتی که تأثیر عمل (رفتار) انسان را بر تقوا نشان می‌دهند می‌توان اعمال را به شرح زیر دسته‌بندی کرد:

تفکر؛ تفکر در سنن الهی (بقره/۱۷۹)؛ تفکر در عظمت پروردگار که شما را آفرید و به آن

نیاز دارید و می‌خوانیدش (نساء/۱)؛ تفکر در سریع الحساب بودن خدا (مائده/۴)

عبرت؛ عبرت از سرگذشت پیشینیان (بقره/۶۶)؛ توجه به فرجام بد کافران (آل عمران/۱۳۱)
تذکر و عاقبت‌اندیشی؛ یاد بزرگی خدا و حشر (بقره/۲۰۳؛ مائده/۹۶؛ انعام/۵۱؛ توبه/۳۶)،
توجه به آخرت و روز قیامت و پاسخگویی و تنهایی در آن (بقره/۲۰۳؛ بقره/۲۸۱؛ انعام/۵۱؛
لقمان/۳۳)، یادآوری نعمت‌های خدا (شعرا/۱۳۲؛ مائده/۱۱) و یادآوری و تدبیر در آثار
قدرت خدا (بقره/۶۳)

توکل (مائده/۱۱)

انس با قرآن؛ توجه به تبشیر و انداز قرآن (مریم/۹۷؛ طه/۱۱۳)، توجه به (اعجاز) فصاحت
عربی قرآن (طه/۱۱۳)، امداد از قرآن (انعام/۵۱)

عمل به دستورات؛ پرستش پروردگار واحد (بقره/۲۱)، روزه (بقره/۱۸۳)، اخلاص در نیت
[و عمل] (فتح/۲۶)، پیروی از راه خدا (قرآن و اهل بیت) و عدم پیروی از راه‌های انحرافی
(انعام/۱۵۳)، عمل جدی به فرامین الهی (اعراف/۱۷۱)

شاهد دانستن خدا بر اعمال (مائده/۸)

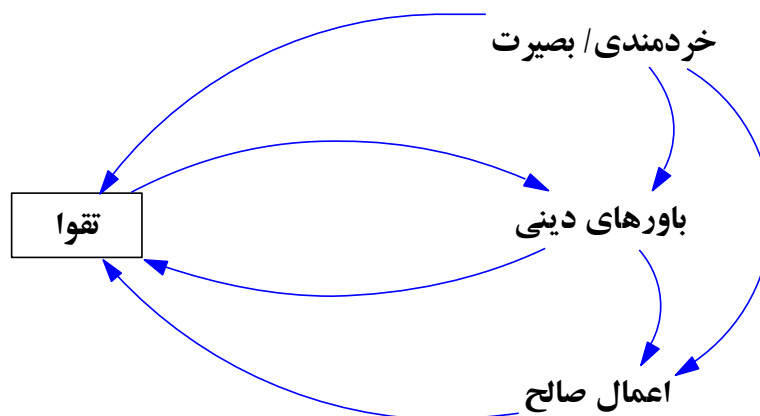
کسب روزی حلال و پاک (انفال/۶۹)

فریفته نشدن به دنیا و عدم غفلت (لقمان/۳۳)

مغرور به کرم خدا نشدن (لقمان/۳۳)

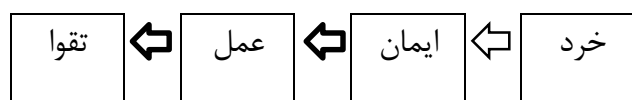
در مجموع می‌توان گفت که سه عنصر اساسی تأثیرگذار بر تقوا عبارتند از خردمندی، ایمان
و عمل. به عبارت دیگر آرزوی رسیدن به درجه و جایگاه متقین بدون استفاده از عقل
دوراندیش، ایمان به خدا و رسولان، جهان غیب و قیامت و عمل صالح، آرزویی عبث و
دست‌نیافتنی است و از سوی دیگر صرف توجه به باورهای دینی و اندیشه در صنع قادر متعال
بدون اهتمام به عمل صالح ما را به درجات بالای یقین نمی‌رساند.

با توجه به مطالب گفته‌شده و آیات مورد استناد می‌توان روابط علت و معلولی مفاهیم اصلی
بیان‌شده را در قالب نمودار ۱ نشان داد.

نمودار ۱: روابط علی حلقوی بین عوامل مؤثر بر تقوا

همان‌گونه که در نمودار ۱ دیده می‌شود سه مفهوم خردمندی (شناخت/بصیرت)، ایمان (باورهای دینی) و عمل صالح به طور مستقیم بر تقوا مؤثر است. از سوی دیگر، با توجه به آیات مورد اشاره در توضیحات بخش قبلی می‌توان گفت که خرد (شناخت/آگاهی) مقدم بر ایمان و به نوبه خود ایمان نیز مقدم بر عمل صالح است. یعنی مفهوم خردمندی و باورهای دینی به طور غیر مستقیم نیز بر تقوا مؤثر می‌باشد. هم‌چنین رابطه خطی چهار مفهوم مورد اشاره در بالا را می‌توان به شکل زیر نشان داد (نمودار ۲).

نمودار ۲: روابط خطی بین عوامل مرتبط با تقوا

نمودار شماره ۲ که روابط خطی مفاهیم خرد، ایمان، عمل و تقوا را نشان می‌دهد در مقایسه با نمودار ۱ پویایی ناشی از تعامل هم‌زمان و غیرخطی این مفاهیم را نمی‌تواند به خوبی منعکس کند. بنابراین، نمودار ۱ بازنمایی بهتری از نظام ارتباطی حاکم بر تقوا و عناصر مؤثر بر آن را ارائه می‌دهد.

بحث دیگری که به دنبال مرور عوامل مؤثر بر مفهوم تقوا پیش می‌آید، پی‌آمدها و به عبارتی

بروندادهای تقواست که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

پی‌آمدهای تقوا

حال پس از مرور عوامل مؤثر بر تقوا بایستی به این سؤال پاسخ داده شود که «از منظر قرآن حکیم چه اثراتی بر تقوا مترتب است؟»؛ به بیانی دیگر، «تقوا چه پی‌آمدهایی را می‌تواند به دنبال داشته باشد؟» با بررسی آیات مربوط به تقوا در قرآن و شناسایی فرضیه‌های دینامیکی که رابطه علی بین مفهوم تقوا و عناصر پی‌آمدی آن را ترسیم می‌کند، اثرات و پی‌آمدهای آن را می‌توان به دو دسته کلی «پی‌آمدهای دنیوی» و «پی‌آمدهای اخروی - دنیوی» تقسیم کرد؛ به این معنی که برخی از آثار و تبعات تقوا به حیات این جهانی فرد متقی مربوط می‌شود؛ مثل طول عمر (نوح / ۴-۳)، نور هدایت (حدید / ۲۸) و عدم پیروی از کافران و منافقان (احزاب / ۱). اما بسیاری از آثار و برکات تقوا هم در دنیا و هم در آخرت ظهور و بروز پیدا می‌کند؛ مثل گشایش امور (طلاق / ۲)، پاداش نیکوکاری (مرسلات / ۴۴-۴۱) و جایگاه صدق و راستی (قمر / ۵۵-۵۴). جدول ۲ کدهای دال بر پی‌آمد تقوا برای متقین را در دو بعد یاد شده با تفصیل بیشتری نشان می‌دهد.

جدول ۲: کدهای دال بر پی‌آمدهای تقوا در دو بعد «دنیوی» و «اخروی - دنیوی»

پی‌آمدهای تقوا	کدها / مضامین	منابع
دنیوی	پذیرش حق	مائده / ۱۰۸
	داشتن گوش شنوا برای سخن حق	مائده / ۱۰۸
	قرار دادن نور هدایت	حدید / ۲۸
	عدم پیروی از کافران و منافقان (بصیرت)	احزاب / ۱
	قدرت تشخیص حق از باطل (بصیرت)	انبیا / ۴۹-۴۸
	نورانیت باطنی	انبیا / ۴۹-۴۸
هدایت الهی		

تحلیل سیستمی مفهوم تقوا در قرآن ۲۱۰

پی آمدهای تقوا	کدها/ مضامین	منابع
	هدایت الهی و غلبه بر وساوس شیطان با یاد خدا	اعراف / ۲۰۱
	به یاد خدا و قیامت بودن	انبیا/ ۴۸-۴۹
		انبیا/ ۴۸-۴۹
		انبیا/ ۴۸-۴۹
	طول عمر	
	شکرگزاری	
	بزرگ شمردن شعائر الهی	
	از دیاد ایمان	
	اطاعت از پیامبر	
اخروی/ دنیوی	رستگاری (فوز عظیم)	رستگاری/ فلاح
		مفاز (پیروزی بزرگ)
		رحمت الهی/ فوز مبین
		فوز عظیم (رستگاری بزرگ)
		رحمت الهی
		نجات (از عذاب)
		سعادت‌مندی/ پیروزی واقعی (فائزون)
		رحمت الهی
		پیروزی
		رحمت الهی
		رحمت خداوند
		رستگاری
		رحمت خداوند
		رحمت خداوند
		رستگاری

پی‌آمدهای تقوا	کدها/مضامین	منابع
	عدم شرمساری در قیامت	جادله/ ۹
		در امان ماندن از عقوبت خداوند حج/ ۱
	ولایت (پشتیبانی) خداوند	جائیه/ ۱۹
		تقرب به خدا حج/ ۳۶
		معیت (پشتیبانی) خداوند نحل/ ۱۲۸
		جلب محبت و دوستی خداوند توبه/ ۴ و ۷
		یاری خداوند آل عمران/ ۱۲۵
		دوستی خداوند آل عمران/ ۷۶
		معیت (همراهی) خداوند بقره/ ۱۹۴
	معیت خداوند	خیر دنیا و آخرت نحل/ ۳۰
		حسن عاقبت/ آخرت زخرف/ ۳۵
		نجات فصلت/ ۱۸
		عاقبت نیک (سرای آخرت) قصص/ ۸۳
		سرانجام نیک در دنیا و آخرت اعراف/ ۱۲۸
		عاقبت خوش (پیروزی) هود/ ۴۹
	عاقبت به خیری	سایه درختان بهشتی و چشمه‌ها مرسلات/ ۴۱-۴۴
		باغ‌های پر نعمت بهشت قلم/ ۳۴
		اجر/ پاداش نجم/ ۳۲
		جنات و عیون ذاریات/ ۱۵-۱۹
		عرضه بهشت به متقین ق/ ۳۱-۳۵
		پاداش دنیوی (فزونی مال دنیا) و اخروی محمد/ ۳۶
		پاداش نهرهای چهارگانه محمد/ ۱۵
		پاداش نیکو زمر/ ۷۴
		بهشت جاودان زمر/ ۷۳
	پاداش	

تحلیل سیستمی مفهوم تقوا در قرآن ۲۱۲

پی آمدهای تقوا	کدها/ مضامین	منابع
	پاداش اخروی (غرف مطبق بهشتی که از زیر آن نهر جاری است)	زمر/ ۲۰
	فرجام نیکو	ص/ ۴۹-۵۳
	عرضه بهشت و نزدیک شدن آن به پرهیزگاران	شعرا/ ۹۰
	بهشت جاودان	فرقان/ ۱۵ و ۱۶
	محشور شدن به سوی خداوند و پاداش او	مریم/ ۸۵-۸۶
	نجات از جهنم و ورود به بهشت	مریم/ ۷۱-۷۲ و ۶۳
	جنت	مریم/ ۶۲-۶۳
	پاداش الهی (باغهای بهشت)	نحل/ ۳۱
	جنت	رعد/ ۳۵
	اجر جاودان	یوسف/ ۱۰۹
	اجر دنیوی و اخروی	یوسف/ ۵۷
	ورود به باغهای پر نعمت بهشت	مائده/ ۶۵
	جنت	آل عمران/ ۱۳۳
	بهشت	آل عمران/ ۱۳۶
	پاداش شایسته	نسا/ ۱۲۸
	باغهایی از بهشت که از زیر درختانش نهرها جاری است	آل عمران/ ۱۹۸
	پاداش بزرگ (اجر عظیم)	آل عمران/ ۱۷۹
	پاداش بزرگ (اجر عظیم)	آل عمران/ ۱۷۲
	پاداش شایسته	آل عمران/ ۱۱۵
	ثمره اخروی	آل عمران/ ۱۵
	اجر و روزی پی حساب در آخرت	بقره/ ۲۱۲

پی‌آمدهای تقوا	کدها/ مضامین	منابع
	باغ‌ها و نه‌های بهشتی	قمر/ ۵۴-۵۵
	جایگاه صدق و راستی (بسط و سرور خالص بدون قبض)	قمر/ ۵۴-۵۵
	بهشت و نعمت‌های آن	طور/ ۱۷-۲۰
	دوری از عذاب دوزخ	طور/ ۱۷-۲۰
	سرور و شادی (به خاطر عمل مخلصانه)	طور/ ۱۷-۲۰
	مقام اولیای الهی (نمی‌ترسند و غمگین نمی‌شود/ جسور و مسرور)	یونس/ ۶۲-۶۴
	آسودگی خاطر (عدم ترس و اندوه)	اعراف/ ۳۵
	پذیرش اعمال نزد خداوند	مائده/ ۲۷
	آسان شدن کارها توسط خداوند	طلاق/ ۴
	فراهم آوردن راه نجات	طلاق/ ۲
	دادن روزی از جایی که گمان آن را ندارد	طلاق/ ۲
	آسایش روز قیامت	زخرف/ ۶۷
	اصلاح کارها توسط خداوند	احزاب/ ۷۰-۷۱
	گشایش برکات آسمان و زمین بر آنها	اعراف/ ۹۶
	مسیر آسانی	لیل/ ۵-۷
	آمزش گناهان	نوح/ ۳-۴
	بخشش گناهان	طلاق/ ۵
	بخشش (غفران) خداوند	حدید/ ۲۸
بخشش	پوشاندن زشتی‌های باطنی انسان	اعراف/ ۲۶
	آمزش گناهان	احزاب/ ۷۰-۷۱
	بخشش گناهان	مائده/ ۶۵

پی آمدهای تقوا	کدها / مضامین	منابع
	آمزش	آل عمران / ۱۳۶
	آمزش	آل عمران / ۱۳۳
	متقین بهترین بندگان نزد خداوند (انّ اکرمکم عندالله اتقیکم)	حجرات / ۱۳
	برتری نزد خدا	بقره / ۲۱۲
	برتری نسبت به افراد معمولی	احزاب / ۳۲

بر اساس مندرجات جدول ۲ پی آمدهای تقوا به دو شکل دنیوی (این جهانی) و اخروی - دنیوی نمود پیدا می کند که هر یک از آنها در ادامه تشریح می شود:

۱. پی آمدهای دنیوی تقوا

برخی از پی آمدهای تقوا که به زندگی این جهانی فرد متقی مرتبط است را می توان تحت عناوینی چون هدایت الهی، یاد خدا و قیامت و سایر اثرات تفکیک کرد:

الف) هدایت الهی؛ یکی از اثرات و برکات مهم تقوا در زندگی روزمره فرد متقی، یافتن قدرت تشخیص حق از باطل است (انبیا / ۴۹-۴۸) که از آن به نورانیت باطنی (انبیا / ۴۹-۴۸) یا بصیرت یاد می شود. در اثر هدایت الهی که بر تقوا مترتب است، فرد برای پذیرش حق و شنیدن سخنان حق (مائده / ۱۰۸) مستعد می شود؛ در اثر همین استعداد حق پذیری و قدرت تشخیص حق از باطل است که انسان متقی «از کافران و منافقان پیروی نمی کند» (احزاب / ۱).

یکی از ویژگی های فرد متقی، یاد خدا در مواجهه با وسوسه شیطان و غلبه بر آن است که هدایت الهی را به دنبال دارد (اعراف / ۲۰۱) و این هدایت (بصیرت / تشخیص راه حق) به نوبه خود مؤانست با یاد خداوند را تقویت می کند؛ در این حلقه تقویتی است که یاد خدا موجب هدایت و هدایت منجر به افزایش یاد خدا و در نهایت نورانیت باطنی انسان متقی می شود.

ب) به یاد خدا و قیامت بودن (عدم غفلت)؛ در اثر تقوا، انسان متقی در زندگی دنیوی خود همواره متذکر خداوند است، در نهان و خلوت بیم از خدا و قیامت دارد (انبیا / ۴۹-۴۸) و

فراترافق زندگی مادی این جهانی می‌اندیشد و در افق زندگی ابدی اندیشه و تلاش می‌کند. (ج) سایر اثرات دنیوی؛ انسان متقی در اثر روح تقوایی که دارد همواره شکرگزار نعمت‌های الهی است (آل عمران/ ۱۲۳) و این شکرگزاری به نوبه خود مزید نعمت می‌گردد (ابراهیم/ ۷)؛ تقوا باعث تقویت ایمان و عمل صالح می‌شود (مائده/ ۹۳) و به تبع آن میزان اطاعت از پیامبر افزایش می‌یابد (زخرف/ ۶۳). همچنین یکی از حالات تقوا، درون‌زا بودن و ریشه داشتن آن در روح و جان متقی است که از آن به «تقوای دل» یاد می‌شود موجب بزرگ شمردن شعائر الهی (حج/ ۳۲) می‌گردد.

باید توجه داشت که به لحاظ محدود بودن گنجایش این جهان از یک سو و استمرار زندگی در فراسوی عالم مادی، و ابدی و دائمی بودن حیات انسان از سوی دیگر، بخش مهمی از اثرات تقوا در جهان آخرت ظهور و بروز پیدا می‌کند؛ البته اثرات/ پی‌آمدهایی از تقوا که در این جا به آن‌ها اشاره می‌شود دو وجهی هستند؛ بدین معنی که علاوه بر مربوط بودن آن به جهان آخرت، بخشی از آن اثرات در این دنیا نیز مجال بروز پیدا می‌کنند؛ مثل اجر و پاداش که می‌تواند در دنیا و آخرت از سوی خداوند داده شود.

۲. پی‌آمدهای اخروی - دنیوی تقوا

این دسته از پی‌آمدهای تقوا را می‌توان تحت عناوین کلی رستگاری (فوز عظیم)، معیت خداوند، عاقبت به خیری، پاداش (اجر عظیم)، گشایش امور، بخشش و برتری در نزد خداوند برشمرد. (الف) رستگاری (فوز عظیم)؛ در برخی از آیات قرآن از رستگاری یا فلاح به عنوان نتیجه تقوا یاد شده است (بقره/ ۱۸۹؛ آل عمران/ ۱۳۰؛ مائده/ ۳۵)؛ برخی دیگر از آیات، نتیجه تقوا را فوز یا رستگاری عظیم تعریف می‌کنند و جزئیات بیشتری را در این باره بیان داشته و می‌گویند: متقین در جهان آخرت در جایگاه امنی قرار دارند، هرگز مرگ را نمی‌چشند، هر چیزی را که بخواهند برایشان فراهم است (دخان/ ۵۷-۵۱؛ نبا/ ۳۶-۳۱).

برخی از آیات نتیجه تقوا را پیروزی واقعی و سعادت‌مندی (نور/ ۵۲؛ یوسف/ ۹۰) و برخی دیگر رحمت خداوند می‌دانند (آل عمران/ ۱۳۲؛ نسا/ ۱۲۹؛ انعام/ ۱۵۵؛ جائیه/ ۳۰؛ یس/ ۴۵)

و اعراف / ۶۳) که نجات بخش است (نمل / ۵۳) و باعث در امان ماندن از عقوبت خداوند شده (حج / ۱) و موجب عدم شرمساری [سرافرازی] در قیامت می گردد (مجادله / ۹).
ب) معیت خداوند؛ معیت خداوند که از آن به همراهی و پشتیبانی خداوند یاد شده یکی از آثار امید بخش تقواست که در آن صراحتاً به این پشتیبانی تأکید شده است؛ در آیه ۱۹۴ سوره مبارکه بقره می فرماید: «ان الله مع المتقين»؛ این نکته در آیه ۱۲۸ سوره مبارکه نحل نیز آمده است. البته می توان گفت که احساس پشتیبانی خداوند به نوبه خود می تواند به تقویت رفتارهای عادلانه مصرح در آیه ۱۹۴ سوره بقره از سوی فرد متقی شود (اثر بازگشتی و تقویتی). در همین زمینه می توان گفت که تقوا موجب جلب دوستی خداوند می شود (توبه / ۴ و ۷؛ آل عمران / ۷۶) و یاری خداوند (آل عمران / ۱۲۵) و ولایت (پشتیبانی) خداوند (جاثیه / ۱۹) نیز به عنوان پی آمد یا نتیجه تقوا، قابل توجه است.

در آیه ۱۲۵ آل عمران دو عنصر «صبر» و «تقوا» را موجب «یاری خداوند» می داند؛ در این زمینه بیتی از اشعار حافظ به ذهن متبادر می شود که می گوید:

صبر و ظفر هر دو دوستان قدیمند در اثر صبر، نوبت ظفر آید

به نظر می رسد حافظ معنای این بیت خود را از آیه یاد شده اقتباس کرده، با این تفاوت که صرفاً صبر را در نظر گرفته و مفهوم تقوا را شاید به لحاظ تنگی قالب شعری نادیده انگاشته است؛ البته شاید هم ایشان در سرایش این بیت از غزل خود نیم نگاهی به آیه ۴۹ سوره مبارکه هود داشته است که در آن خداوند، صبر را موجب عاقبت خوش (پیروزی / ظفر) بیان می کنند.

ج) عاقبت به خیری؛ یکی از بشارت های بزرگ قرآن کریم به اهل تقوا سرانجام نیک است؛ می توان با توجه به تفاسیر آیات، این گونه گفت که این سرانجام نیک یا عاقبت به خیری در بعضی از آیات اشاره به سرای آخرت دارد (قصص / ۸۳) و در برخی از آیات هر دو سرای دنیا و عقب را در بر می گیرد (اعراف / ۱۲۸؛ زخرف / ۳۵)؛ البته طبیعی است که پاداش اخروی متقین بیشتر از پاداش دنیوی آنان باشد. علاوه بر آیه معروف «... والعاقبه للمتقين» (اعراف / ۱۲۸؛ زخرف / ۳۵)، در آیات دیگر نیز به این معنی اشاره شده است، مثل آیه ۴۹ سوره

مبارکه هود که عاقبت خوش (پیروزی) را برای عمل صبر و استقامت متقین تصریح می‌کند یا در جای دیگر تقوا را موجب نجات (عاقبت به خیری) می‌داند (فصلت / ۱۸). هم‌چنین بر اساس آیه ۳۰ سوره مبارکه نحل این تقواست که خیر دنیا و آخرت را به دنبال دارد و البته تصریح می‌کند که خیر آخرت برای متقین بهتر است.

(د) **پاداش بزرگ (اجر عظیم)**؛ شاید پر تکرارترین مفهوم در خصوص نتیجه عمل متقین و آثار تقوا در آیات قرآن حکیم، پاداش‌هایی است که برای آنان در نظر گرفته شده است؛ به پاداش شایسته و پاداش بزرگ (اجر عظیم) در بسیاری از آیات تصریح شده است (مثل نسا / ۱۲۸؛ آل عمران / ۱۷۹؛ آل عمران / ۱۷۲؛ آل عمران / ۱۱۵؛ یونس / ۶۴-۶۲؛ نجم / ۳۲). برخی از آیات به پاداش‌های دنیوی و اخروی تصریح نموده‌اند، مثل (یوسف / ۵۷؛ محمد / ۳۶) و بسیاری دیگر از آیات به پاداش‌های جاودان اخروی تأکید دارند (بقره / ۲۱۲؛ یوسف / ۱۰۹).

در خصوص پاداش اخروی بیشترین تکرار را «بهشت جاودان» دارد؛ برای نمونه می‌توان از زمر / ۷۳؛ ذاریات / ۱۹-۱۵؛ آل عمران / ۱۹۸ و زمر / ۲۰ نام برد. هر چند ویژگی‌های بهشت جاودان به طور کامل قابل درک نیست، اما برخی از آیات دیگر، ویژگی‌های آن را بر شمرده‌اند؛ مثل این ویژگی‌ها که جاودانه است؛ همه چیز در آن فراهم است و وعده مسلم و حتمی خداوند بر متقین می‌باشد (فرقان / ۱۶-۱۵)؛ جایگاه صدق و راستی است و مملو از باغ‌ها و نهرهاست (قمر، ۵۵-۵۴)؛ نه‌های آب از زیر درختان آن جاری است و دارای میوه‌های همیشگی و سایه‌های دائمی است (رعد / ۳۵؛ نحل / ۳۱؛ ص / ۵۳-۹؛ محمد / ۱۵؛ قلم / ۴۳ و مرسلات / ۴۴-۴۱)؛ در آن گفتار لغو و بیهوده نمی‌شنوند، جز سلام سخنی نیست و لطف تازه‌ای هر لحظه شامل حالشان می‌شود (مریم / ۶۳-۶۲). اینها بخشی از توصیفات بهشت جاودان است که در آیات قرآن حکیم به عنوان پاداش اخروی تقوا به چشم می‌خورد.

جالب این است که در نتیجه تقوا، بهشت جاودان به متقین عرضه و به آنان نزدیک می‌شود (شعرا / ۹ و ق / ۳۵-۳۱) و خطاب به متقین گفته می‌شود: به سلامت وارد بهشت شوید؛ امروز روز جاودانگی است؛ هر چه بخواهید در آنجا هست و حتی چیزهایی که فکرش را نمی‌کنید

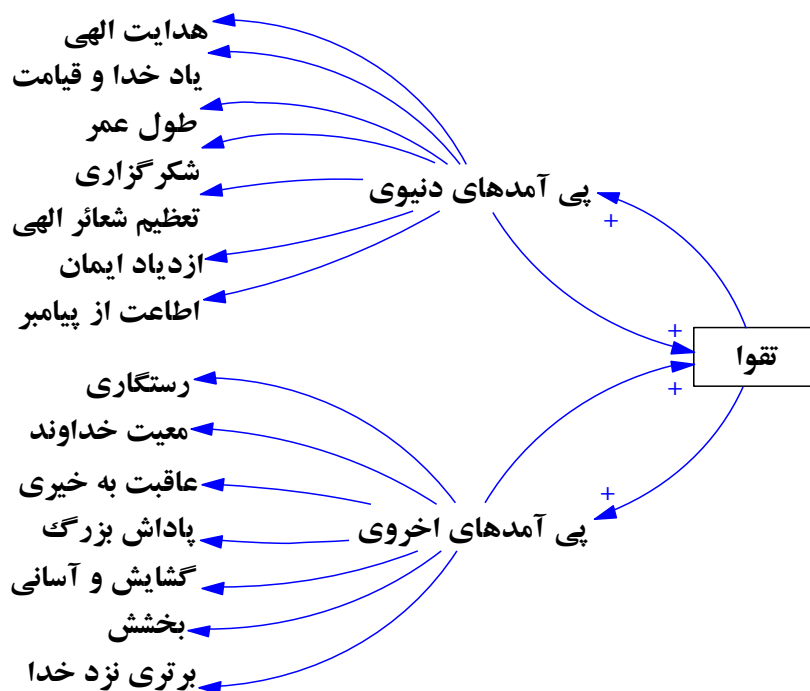
وجود دارد (ق/ ۳۵-۳۱) و این بهترین مژدگانی و مشوق برای اهل تقواست. آسودگی خاطر (اعراف/ ۳۵)، پذیرش اعمال نزد خداوند (مائده/ ۲۷) و نجات از جهنم و ورود به بهشت (مریم/ ۷۳-۷۲ و ۶۳) برخی دیگر از پاداش‌هایی است که برای متقین در قرآن حکیم ذکر شده است.

ه) **گشایش امور**؛ در آیات مربوط به گشایش امور توسط خداوند شاید بتوان گفت که این آیات، آثار دنیوی تقوا را بیشتر نشان می‌دهند؛ برای نمونه به تصریح قرآن حکیم «گشایش برکات آسمان و زمین» (اعراف/ ۹۶) به عنوان یکی از آثار تقواست که به نوعی اشاره به آثار دنیوی آن می‌باشد؛ در جای دیگر به مسیر آسانی (گشایش امور) برای متقین اشاره شده است (لیل/ ۷-۵) و این گونه تفسیر می‌شود که اعتقاد به معاد و پاداش عظیم الهی تحمل مشکلات را آسان می‌سازد؛ یا در تفسیر آیه ۲ سوره مبارکه طلاق که می‌فرماید: «و من یتق الله یجعل له مخرجاً» گفته شده که منظور از فراهم کردن راه نجات در اینجا، نجات از شبهات دنیا، حالات سخت مرگ و شداید قیامت است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸) که هر دو بعد دنیوی و اخروی را شامل می‌شود. نمونه‌ای از آسان شدن کارها توسط خداوند در آیه ۴ سوره مبارکه طلاق آمده و آن دادن روزی به متقین از جایی است که گمان آن را ندارند.

و) **بخشش**؛ از متقین نیز ممکن است گناهای سر زده باشد، اما بصیرت، باورها، توبه و مهم‌تر از همه اعمال صالح آنان زمینه بخشش و آمرزش را فراهم می‌سازد. لذا به آمرزش گناهان اهل تقوا در آیاتی چند صریحاً اشاره و مژده بخشش و غفران خداوند به آنان داده شده است؛ مثل حدید/ ۲۸؛ طلاق/ ۵ احزاب/ ۷۱-۷۰؛ مائده/ ۶۵؛ آل عمران/ ۱۳۶؛ آل عمران/ ۱۳۳؛ و نوح/ ۴-۳. در آیه ۲۶ سوره مبارکه اعراف نیز از تقوا به عنوان لباس یاد شده که موجب پوشاندن زشتی‌های باطنی انسان می‌گردد و حاکی از رحمت و بخشش خداوند متعال به علت تقواست.

ز) **برتری نزد خداوند**؛ شاید مهم‌ترین و معروف‌ترین آیه‌ای که نشان دهنده جایگاه متقین نزد خداوند است، آیه «... انّ اکرمکم عندالله اتقیکم ...» (حجرات/ ۱۳) باشد که صراحتاً می‌فرماید: «... همانا گرامی‌ترین شما نزد خدا، باتقواترین شماست ...». هم‌چنین در آیه ۲۱۲

سوره مبارکه بقره می‌فرماید: «حیات (عاریت و متاع) دنیوی برای کافران جلوه نمود و آن‌ها اهل ایمان را فسوس و مسخره می‌کنند، ولی مقام *تقوا* پیشگان در روز قیامت برتر از کافران است، و خدا به هر که خواهد روزی بی‌حساب ببخشد» که باز نشان‌دهنده جایگاه برتر متقین نزد پروردگار است. در سوره احزاب نیز خطاب به زنان پیامبر می‌فرماید اگر خداترس و پرهیزگار باشید، مقام‌تان رفیع‌تر از سایر زنان است (احزاب / ۳۲). با این شواهد می‌توان گفت که افراد باتقوا به واسطه ویژگی‌هایی که دارند (مورد اشاره در بخش‌های قبلی این نوشته) نسبت به سایر مردم از جایگاه برتری نزد خداوند متعال برخوردارند. اگر روابط علت و معلولی مفهوم تقوا و پی‌آمدهای آن را به عنوان جمع‌بندی کلی این بخش بخواهیم به صورت نمودار نشان دهیم، شکل زیر به دست می‌آید (نمودار ۳).

نمودار ۳: روابط علت و معلولی بین مفهوم تقوا و پی‌آمدهای دنیوی و اخروی آن

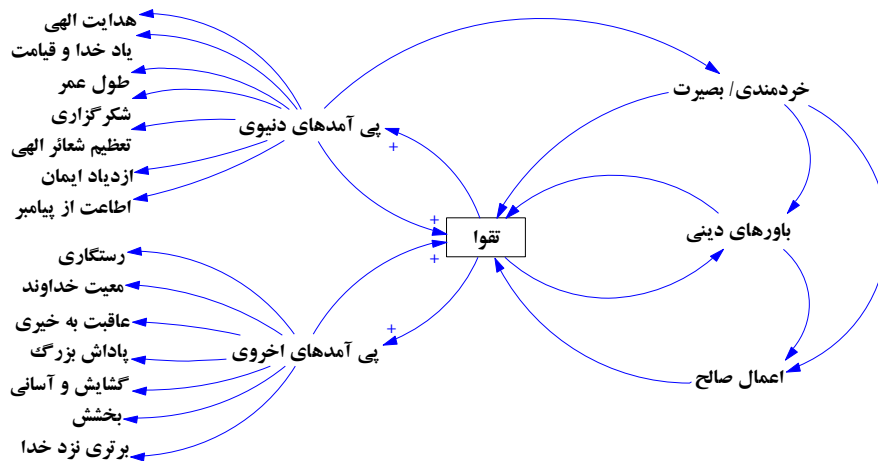
شاید در نگاه اول تصور خیلی از افراد این باشد که تقوا مجموعه‌ای از باورها، نیات و اعمالی است که نتیجه آن در سرای آخرت نشان داده خواهد شد، اما نمودار ۳ که حاصل جمع‌بندی پی‌آمدهای تقوا بر اساس اشارات قرآن حکیم است، نشان می‌دهد که تقوا دو دسته کلی، پی‌آمدهای دنیوی و اخروی را به دنبال دارد. پی‌آمدهای دنیوی با عناوینی چون هدایت الهی، یادآوری خدا و روز قیامت (عدم غفلت)، طول عمر، شکرگزاری، تعظیم شعائر الهی، ازدیاد ایما و اطاعت از پیامبر و ائمه مشخص شده‌اند که تماماً اثر بازگشتی به تقوا دارند؛ این اثر بازگشتی در نمودار ۳ با فلش از «پی‌آمدهای دنیوی» به «تقوا» مشخص شده است. به عبارتی بین این نوع از پی‌آمد و تقوا حلقه علی‌تقویتی وجود دارد؛ یعنی با افزایش سطح تقوا، پی‌آمدهای دنیوی آن افزایش می‌یابد و بر عکس با مشاهده نتایج و پیامدهای دنیوی، سطح تقوا نیز افزایش پیدا می‌کند.

دسته دوم از پیامدهای تقوا هرچند جنبه اخروی دارند، اما برخی از آن‌ها در هر دو جهان دنیا و آخرت امکان بروز پیدا می‌کنند؛ مثل گشایش و آسانی که در نتیجه تقوا هم در امور دنیوی و هم در مسائل و منزل‌گاه‌های اخروی می‌تواند حاصل شود. بنابر این بر اساس نمودار ۳ می‌توان گفت که تقوا موجب افزایش پی‌آمدهای اخروی می‌شود و از سوی دیگر باور به پی‌آمدهای مثبت اخروی می‌تواند به افزایش سطح تقوا کمک کند؛ یعنی حلقه علی‌دیگری بین تقوا و پی‌آمدهای اخروی آن قابل ترسیم است که دائماً این دو مفهوم همدیگر را تقویت می‌کنند.

نتیجه‌گیری

در این نوشته پس از مرور جایگاه تقوا و بیان اهمیت آن در قرآن، تلاش شد سیمای متقین و ویژگی‌های آنان از منظر قرآن تشریح شود. هم‌چنین به دسته‌بندی انواع فردی، اجتماعی و اقتصادی تقوا پرداخته شد. اما آنچه بیشتر از همه مورد توجه محقق بود ارائه تحلیل سیستمی از مفهوم تقوا و به‌ویژه شناسایی عوامل مؤثر بر آن و نیز پی‌آمدهای مترتب بر این مفهوم بود. هر کدام از این مباحث در بخش یافته‌ها به تفصیل بیان شد که خلاصه کلی از آن را می‌توان

در نمودار ۴ مشاهده کرد.

نمودار ۴: روابط علت و معلولی بین مفهوم تقوا، عوامل مؤثر و پی‌آمدهای آن

نمودار ۴ نشان می‌دهد که بر اساس یافته‌های حاصل از بررسی آیات مربوط به تقوا در قرآن، این مفهوم از یک سو تحت تأثیر عواملی مثل خردمندی / بصیرت، باورهای دینی (ایمان) و اعمال یا رفتار صالح است؛ این سه مفهوم به طور مستقیم بر تقوا تأثیر می‌گذارند، اما خردمندی از دو راه دیگر (به واسطه ایمان و اعمال صالح) تأثیر غیرمستقیمی هم بر تقوا دارد. هم‌چنین باورهای دینی از راه اعمال صالح چنین تأثیر غیرمستقیم را بر تقوا دارا می‌باشد. لازم به یادآوری است که بین باورهای دینی و تقوا یک رابطه دوسویه رفت و برگشتی برقرار است؛ بدین معنی که این دو مفهوم یک حلقه علی تقویتی را با هم تشکیل می‌دهند که دائماً منجر به هم‌افزایی می‌گردد.

از سوی دیگر دو حلقه تقویتی بین تقوا و پی‌آمدهای دنیوی و اخروی آن مشاهده می‌شود؛ پی‌آمدهای دنیوی با حلقه بازخور خود منجر به تقویت تقوا می‌شود و چنین بازخوری هم از سوی پی‌آمدهای اخروی که البته در برخی از عوامل مثل «گشایش و آسانی کارها، پاداش، احساس پشتیبانی خداوند» با پیامدهای دنیوی مشترک است، به سطح تقوا ارائه شده است و

حاکی از وجود رابطه علت و معلولی تقویت شونده بین این دو نیز می‌باشد.

حلقه تقویتی دیگری که در نمودار ۴ دیده می‌شود بین پی آمدهای دنیوی و بخش ورودی مدل یعنی خردمندی و متغیرهای بعدی آن است؛ بر این اساس می‌توان گفت که پی آمدهای دنیوی مثل «هدایت الهی، یاد خداوند و عدم غفلت» موجب تعقل و بصیرت بیشتر فرد متقی می‌شود و این خردمندی باورهای دینی را تقویت می‌کند و آن هم به نوبه خود منجر به اعمال صالح می‌گردد و هر سه این عوامل سطح تقوای فرد را ارتقا می‌بخشد.

نکته دیگری که لازم به توضیح است این که در آیات متعدد قرآن حکیم، مفهوم تقوا و مشتقات آن همراه با برخی از واژگان دیگر به کار رفته است و دقت در آن واژگان می‌تواند ما را به الزامات تقوا رهنمون سازد. شاید با توجه به مفاهیم و واژگان قرآنی به کار رفته با مفهوم تقوا، بتوان درک صحیح و کامل‌تری از آن به دست آورد. برای نمونه در آیه ۳۱ سوره مبارکه روم می‌فرماید: «شما اهل ایمان با پیروی همین دین فطرت) به درگاه خدا باز آید و خداترس باشید و نماز به پا دارید و هرگز از فرقه مشرکان نباشید»؛ در این آیه بازگشت به سوی خدا، برپایی نماز و عدم شرک‌ورزی در کنار تقوا آمده است که از این موارد می‌توان به الزامات تقوا یاد کرد. هم‌چنین به عنوان نمونه دیگر، در آیه ۲۰۰ سوره مبارکه آل عمران می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (ای اهل ایمان، [در کار دین] صبور باشید و یکدیگر را به صبر و مقاومت سفارش کنید و مهیا و مراقب کار دشمن بوده و خداترس باشید، باشد که فیروز و رستگار گردید). در این آیه به اصبروا (استقامت در برابر مشکلات و هوس‌ها)، صابروا (پایداری در برابر دشمنان) و رابطوا (مراقبت از مرزهای مادی و معنوی) در کنار توصیه به تقوا تأکید شده است. توجه به این واژگان در سراسر کتاب مقدس قرآن می‌تواند به فهم بهتر تقوا کمک کند.

با دقت در آیات قرآن حکیم می‌توان به برخی از موانع تقوا نیز دست یافت؛ برای مثال در آیه ۲۰۶ سوره مبارکه بقره می‌فرماید: «و چون او را (به نصیحت) گویند: از خدا بترس، خودپسندی او را به بدکاری برانگیزد (و پند نشنود)، جهنم او را کفایت کند که آرامگاه

بدی است.» در این جا می‌توان دو خصلت خودپسندی و پند نشنیدن را به عنوان مانع تقوا در نظر گرفت. از راه غور بیشتر در معانی چنین آیاتی می‌توان تعداد زیادتری از موانع تقوا را برشمرد.

در مرور آیات قرآن حکیم دیدیم که از یک طرف دعوت تمامی پیامبران به تقوا بوده و نه تنها مؤمنین بلکه تمامی انسان‌ها مخاطب آنان بوده‌اند، از طرف دیگر توصیه اکید به تقوای حداکثری شده است (برای نمونه تغابن / ۱۶)؛ هم‌چنین داشتن تقوا برای کارگزاران نظام اسلامی ضرورتی مؤکد است. بر اساس یافته‌ها می‌توان گفت که تربیت عقلانی-ایمانی است که منجر به عمل صالح و تقویت تقوا می‌شود؛ بنابر این در نظام تعلیم و تربیتی بایستی موضوعاتی مثل «فلسفه دین»، «داشتن دین تحقیقی» و «روش‌های تفکر عقلانی به معنی قرآنی» که منجر به باورهای آگاهانه دینی شود گنجانده شود تا زمینه‌ساز عمل صالح و تقوای مورد نظر قرآن گردد. از منظری دیگر شاید بتوان گفت که نادیده گرفتن تربیت عقلانی به جای باورهای صحیح دینی منجر به باورهای خرافی و حتی غیردینی می‌شود، یا در خوشبینانه‌ترین حالت زمینه‌ساز تظاهر به تقوا با پشتوانه سست و ضعیف دینی می‌گردد. با توجه به مرور آیات مرتبط با تقوا در این پژوهش، می‌توان پیشنهاد کرد در باره واژگان و مفاهیم به کار رفته به همراه مفهوم تقوا در قرآن تحقیق مستقلی صورت گیرد. هم‌چنین با روش تحلیل سیستمی به کار رفته در این پژوهش می‌توان برخی از موضوعات دیگر را از منظر قرآن بررسی کرد؛ مثل موضوعات حکمت و عقل در قرآن، هدایت و رهبری در قرآن و مشورت و مشارکت در قرآن.

منابع

- قرآن حکیم (۱۳۸۸)، ترجمه و تفسیر ناصر مکارم شیرازی، قم: تابان.
- قرآن (۱۳۸۹)، تفسیر یک جلدی مبین، ابوالفضل بهرام‌پور، قم: آوای قرآن.
- جکسون، سی مایکل (۱۳۸۸)، تفکر سیستمی، کل‌گرایی خلاق برای مدیران، ترجمه علی محمد احمدوند و غلام جاپلقیان، تهران: جهان جام جم.
- سایت دانشنامه اسلامی مؤسسه تحقیقات نشر معارف اهل بیت علیهم‌السلام به نشانی wiki.ahlolbait.com الکترونیکی
- سوشیل (۱۳۸۷)، پویایی‌های سیستم، رویکردی کاربردی برای مسائل مدیریتی، ترجمه ابراهیم تیموری، علی‌رضا نورعلی و نریمان ولی‌زاده، تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- دانشنامه مجازی مکتب اهل بیت (تاریخ دسترسی مهر ۱۳۹۷) به نشانی الکترونیکی wikishia.net
- دانشنامه جهان اسلام (تاریخ دسترسی مهر ۱۳۹۷) به نشانی الکترونیکی rch.ac.ir
- رضائیان، علی (۱۳۸۳)، تجزیه و تحلیل سیستم‌ها، تهران: سمت
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۸۷)، تکنیک‌های خاص تحقیق در علوم اجتماعی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کرپندورف، کلوس (۱۳۸۶)، تحلیل محتوا، مبانی روش‌شناسی، ترجمه هوشنگ نایی، تهران: نی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۹)، مجموعه آثار، جلد ۲۳، تهران: صدرا.
- معین، محمد (۱۳۸۸)، فرهنگ فارسی یک جلدی، تهران: زرین.